

3.1.1. ÁLDÁSUNK, ÁTKUNK: A NYELV

Leírtam már valahol gyanúmat, hogy emberi specifikumunk, *a tudat*, valamiképpen a nyelvvel függ össze. Azáltal vagyunk képesek reflexióra, sőt önreflexióra, azáltal áll elő a fogalomrendszer, a gondolkodás, hogy a világ összefüggéseinek felismerését (amire egyébként az állati intelligencia is képes) mi nyelvileg tudjuk rögzíteni. Meg tudjuk nevezni, ki tudjuk mondani azt, amit megértünk, tapasztalunk; amit egyszer nyelvileg rögzítettünk, azt össze tudjuk vetni más nyelvileg rögzült felismerésekkel, s ami a legfontosabb: hagyományozni is tudjuk. El tudjuk helyezni a kollektív memória adatbankjában. Ily módon a kommunikáció eszköze, a nyelv, gondolkodást is, kultúrát is generál. Kár volna vitatni, mi volt előbb, nyelv vagy tudat. Sejtelmem szerint egyszerre, egyazon evolutív folyamat során jöttek létre – voltaképp ugyanazok. De kívülről nézve a nyelv az, ami-ben mindez realizálódik; őáltala reflexív állat az ember, általa kommunikatív közeg a társadalom. Attól ember az ember, hogy beszélni tud.

„A nyelv” úgy általában, persze, csak absztrakció, fogalom: a valóságbeli konkrét nyelvekből absztrahálódott. Hogy most már minden konkrét nyelv külön hagyományrendszert, más és más gondolkodásmódot hoz létre, az közhely. (Azért beszélhetünk mégis általában „a” nyelvről, mert mindegyik létrehozta.) Érdemes volna összevetni, milyen különbségekkel járnak a világszemléletek, világértelmezések kialakulásában maguk a különböző nyelvek; mit gondolhat és mit nem gondolhat a világról egyik vagy másik nyelvi közösség. Mert nemcsak a kínai és a német, hanem még az azonos nyelvcsaládhoz tartozó görög és latin sem gondolhatja ugyanazt. Arisztotelész eszme-rendszere latinra fordítva jócskán eltérő jelentést vet fel – ezt én

nem tudom megítélni, de mások többször is meggyőzően kimutatták.*

Maguk a szavak, a terminusok, maguk a fogalmak (azok tartalma), de kivált az ítéleteinket strukturáló grammatikák más és más összefüggések nyelvi modellálását és rögzítését teszik lehetővé. Annak a falnak, amely a kultúrákat egymástól elválasztja, egyéb hagyományok mellett főképpen a nyelv a nyersanyaga. (De lehet, hogy már ezek az „egyéb hagyományok” is a nyelvből fakadnak.) Úgy is mondhatnám: amiképpen minden (önkényesen megválasztott) axiómarendszerből, azonképpen minden konkrét nyelvből is külön filozófia következik. Ami egymaga jól igazolja, mennyire csak kulturális és milyen kevésbé objektív – a matematikán kívül – minden emberi gondolkodás.

Azáltal, hogy mások, szükségképp félreértik egymást a nyelvek.

Két különböző nyelvi kultúra képviselője nemcsak hogy másnak gondolja és mondja a világot, hanem minden bizonnyal másnak is látja. Mert a kulturálisan örökölt nyelv afféle sémákat, „kitaposott utakat”, „matricákat” hoz létre az emberi agykéreg bonyolult asszociációs hálózatában, ezekbe illeszkednek aztán bele a receptorok felől érkező információk, értesülések. Egy növényt azért ismerünk fel, s nevezünk növénynek, mert amit látunk, az többé-kevésbé pontosan beleilleszkedik nyelviileg örökölt (tanulással elsajátított) növényfogalmunk agykérgi matricájába.** A platóni ideák igenis léteznek – csak hogy nem a világban, hanem az emberi agyban. Minden nyelv (legalábbis árnyalatában, hangulatában) más és más matricákat hoz létre az agyban, minek következtében – ismétlem – nemcsak másképpen ítéljük meg a világot, hanem látni is másképpen látjuk.

A nyelv – úgy is mondhatnám – visszahat érzékeinkre. Megindító olvasmány volt számomra annak a szociológusnak tapaszt-

* Úgyhogy például a tomizmus grandiózus gondolatrendszere egy nyelviileg félreértett Arisztotelészre és egy nyelviileg félreértett bibliaszövegre épül – hát nem különös?

** A tudományos növényfogalomba persze sok minden beletartozik, ami „köznyelvi” matricánkba nem illik bele (például egysejtűek). Mindig ámultam Goethén, aki a növény ideáját, az „ősnövényt” a valóságban kereste.

talata, aki hosszabb ideig a pigmeusok közösségében élt. A pigmeusok dzsungellakók; életmódjuk, egész mivoltuk erdei környezetükhöz adaptálódott; nem is hagyják el soha a dzsungelt. Felvezetett egyszer ez a szociológus egy pigmeus férfit valamely magaslatra, ahonnét messzire belátható volt a szomszédos szavanna is. A szavannán, nagy távolságban, két bivaly legelt. A pigmeus férfi megkérdezte a szociológust: miféle rovarok azok ott.

Számomra most már nemcsak az megindító, hogy erdőlakó lévén a pigmeus agyában nem alakult ki a perspektivikus kicsinyülés kontrollja, korrekciója, hanem főképpen az, hogy a távoli bivalyokat rovaroknak nevezte. Pigmeus nyelven a távoli bivalyok (látszólagos nagyságuk alapján) a „rovar-” fogalom agykérgi matricájába illettek bele. A nyelvben hagyományozott szókészlet (fogalomrendszer) és grammatika (gondolkodásmód) determinációja egészen az analizátorok működéséig s ezáltal talán az érzékelésig is lehatol.

Ám ha minden konkrét nyelv ily módon más és más világot mutat, miért is gondolnók mi, hogy emberi nyelven objektív világkép egyáltalán létrejöhet? Vannak fejlettebb és fejletlenebb nyelvek, de kiváltságos nincs; egyik sem tárgyyszerű, mindegyik kultúraspecifikus. A nyelvek ahogyan egymást, éppúgy a világot is félreértik. Azáltal, hogy nyelvileg jelentkezik, a valóság szűkségképp eltorzul tudatunkban. Nyelvvivé, gondolatszerűvé torzul; kulturálissá torzul; fogalomrendszerünkkel, grammatikánkkal olyan vonásokat viszünk bele, amelyek objektíven nincsenek benne. A nyelv, a nyelvben örökölt gondolkodásmód, maga a (mitikus, metaforikus vagy éppen racionális) gondolkodás elkerülhetlenül antropomorffá teszi világképünket.

Erről a témáról én már hosszú elmélkedéseket írtam, nem kezdem előlről. Csak példaként említeném meg újból a legfontosabbat. Az egységes világfolyamatot, amelyet a modern tudomány tér-idő komplexumnak nevez, mi nyelvileg-fogalmilag felbontjuk, háromfelé hasítjuk, azt mondjuk: „tér”, azt mondjuk: „idő”, és azt mondjuk: „anyag”. Ezt minden művelt nyelv megteszi, mindegyik felosztja a feloszthatatlant, úgyhogy eszmélkedésünk során olyan alapfogalmakkal (kategóriákkal) operálunk, amelyeknek a valóságban semmi sem felel meg. Külön tér, külön idő

és külön anyag csak a nyelvben, csak a tudatunkban van – amiből is számtalan gondolati nehézség, értelmetlen kérdés, megoldhatatlan (úgynevezett transzcendens) probléma adódik. Ebből – az alapkategóriák világegenségéből – adódik például, hogy egyetlen deduktív filozófia sem lehet érvényes.

Bármelyik idióma, maga az emberi nyelv (amely egykor tudatot, kultúrát hozott létre), elvi akadálya annak, hogy helyes, valószínű képet alkothassunk a világról. Ugyanaz ítéli kudarca reflexióinkat, ami egyáltalán lehetővé teszi.

Tudatunk, világképünk, sőt talán érzékelésünk alapvető meghatározója a nyelv. Ezt mondtam eddig. Most azonban ennek a jelentőségében amúgy is túlbecsülhetetlen nyelvjelenségnek egy további következményére is szeretnék kitérni. Szociális aspektusára.

Úgy mondjuk, a nyelv a kommunikáció legfontosabb eszköze, nélküle semmilyen közös emberi vállalkozás, társadalmi együttműködés nem lehetséges. A kollaborálásra tesszük tehát a hangsúlyt – és tényleg, a nyelv (a nyelvi kultúra) úgyszólván kötőanyaga az emberi közösségeknek. De én emellett azt állítom, hogy amiképpen az ember, azonképpen az emberi *társadalom* specifikuma is kizárólag a nyelvből, a nyelvi kommunikációból következik. Mindaz, ami megkülönbözteti az állati populációktól, óval nemcsak a társadalom áldásai, hanem az átkai is. A kommunikációnak és együttműködésnek e nélkül az áldásos eszköze nélkül az emberi társadalom nem volna az a monstruózus és züllött struktúra,* a történelem nem volna az a lidércnyomásos horrorregény, amelynek sok ezer éve ismerjük. Farkas a farkasnak nem farkasa. Hogy az ember viszont igenis farkasa embertársának, annak végső magyarázata szintén a nyelv.

Nem a félreértésekről beszélek itt, nem a kommunikáció zavarairól, kudarcairól, amelyek különböző kultúrák között – mint láttuk – valóban szükségszerűek, s amelyekre a szemantikusok filozófiai szektája minden társadalmi konfliktust (tévesen) visszavezet. Még csak arról sem, hogy minden emberi nyelven hazudni lehet: hamis összefüggéseket lehet modellálni, s ezzel a

* Hogy már erkölcsileg minősítsem a törvénytörőket.

tudatos kommunikációs zavarkeltéssel (megtévesztéssel) előnyhöz lehet jutni az életversenyben. Mindez igaz, de most nem erről beszélek. Hanem a sikeres kommunikációról – a kommunikációról magáról.

A társadalom éppúgy organikus, funkcionális, hierarchikus struktúra, mint bármely falka vagy horda. Funkciója: az autonóm egyedek, s azokon keresztül a génállomány fennmaradása. Nemrég feljegyeztem magamnak, mi különbözteti meg az emberi társadalmat az állati populációktól, mit kellene betiltani ahhoz, hogy a társadalom elérje legalább a „természeti állapot” szociális színvonalát. Arra a következtetésre jutottam, hogy egyrészt a szövetkezést, másrészt az öröklést kellene radikálisan betiltani. Mert az *öröklés* teszi az emberi génállományt társadalmi státus közvetítőjévé (aminek folytán „esélyegyenlőségről” emberek között szó sem lehet); a *szövetkezésből* következik viszont, hogy az emberi társadalom afféle csatatér, dominanciaorientált érdekszövetségek küzdőtere, ahol sohasem az állatvilág természetes hierarchiája, hanem mindig csoporturalom érvényesül. Annak, hogy a társadalom jól szervezett hatalmi struktúra (állam), hogy abban mindig ilyen vagy olyan „uralom” van – annak oka éppen a szövetkezés ténye és gyakorlata.

Könnyű belátni most már, hogy differenciált nyelvi kommunikáció nélkül semmilyen szövetkezés nem lehetséges. Ahhoz, hogy az emberek valamely elszánt csoportja „érdekképviselő”, „érdekérvényesítő”, végső fokon pedig a társadalmi dominancia megszerzése céljából szövetkezessék, először is a közös érdek gondolati felismerésére,* azután pedig bonyolult megállapodásokra, tervekre, stratégiákra van szükség. Mindez nyelvi kommunikációt feltételez. Nyelv nélkül nem lehet „összebeszélni”. A dominanciaorientált érdekszövetségek nyelvileg szerveződnek meg – ezért nincs nyomuk az állatvilágban. Ha tehát mi mindig ilyen-olyan szervezetek (kasztok, rendek, osztályok, politikai pártok, egyéb hatalmi maffiák) uralma alatt élünk, az éppen emberi specifikumunkból, nyelvünkéből következik.

* Legalábbis annak felismerésére, hogy a szövetkezés erőfölényt biztosít azok fölött, akik nem szövetkeztek.

Az öröklés pedig – nos, hogyan volna lehetséges az öröklés nyelvi hagyományozás nélkül? Azt mondtam előbb: a nyelv legfőbb áldása, hogy hagyományozhatóvá teszi ítéleteinket – egész szellemi-tudományos evolúciónk ebből fakad. Amikor az emberi egyed utódaira örökíti társadalmi státusát vagy vagyonát (a hatalmi vagy gazdasági hierarchiában elfoglalt pozícióját), s ily módon mintegy szociális úton befolyásolja, génállománya fennmaradásának esélyeit, akkor ezt csakis nyelvileg, a kollektív memória adatbankjának segítségével teheti meg. Úgy tartják sokan: minden társadalmi bajunk végső forrása az az ember, aki először mondta egy darab földre, hogy az az övé. Pedig hát nem az a baj, amit mondott, hanem hogy valamit mondhatott egyáltalán! Komolyra fordítva a szót, azt látjuk, hogy a tulajdon az állatvilágban sem ismeretlen. A természetvár annak a természetcsaládnak a vára. A hím elefántfőka háreme – azé a hímé! Sok állatfaj egyedeinek, például az őzbakoknak saját területük (territóriumuk) van, s azt fajtársaikkal szemben, rátermetségükhöz képest meg is védik. Azt ők megszerezték maguknak, az az övék. De szó sem lehet arról, hogy elpusztulásuk (vagy akár csak elgyöngülésük) után territóriumukat valamelyik leszármazottjukra örökíthetnék. Azt a területet a legerősebb, legagresszívebb aspiráns foglalja majd el, akár utóda a baknak, akár nem. Az állat biológiailag örökít: semmi mást, csakis génállományát adja tovább. Felneveli ugyan az utódait, tanítja is őket (viselkedéssel), de további életesélyüket már nem tudja befolyásolni; a populációk szociális közege (kommunikációs szintje) nem alkalmas ilyesmire. Az emberi egyed azonban hagyatkozhat”. Szóban vagy írásban kijelölheti társadalmi státusának, szerzett vagy örökölt tulajdonának örökösét – esetleg maga a (szintén nyelvileg hagyományozott) jogrend jelöli ki leszármazottjai közül az örököst. A státus, a tulajdon erőviszonyok függvénye – ez tehát faktum. Az örökítés azonban csak hagyomány. A hagyományozás – harmadszor mondom – nyelvi jelenség; mindazt, amit nem génjeinkben öröklünk – kommunikatív úton örököljük. Nyelv nélkül, nyelvi kommunikáció nélkül, kollektív memória nélkül a státus vagy tulajdon öröklése éppúgy nem volna lehetséges, akár a szövetkezés.

Mind az öröklés, mind a szövetkezés kommunikatív közeget

feltételez. A társadalom abban különbözik a falkáktól, hordáktól, hogy differenciáltan, nyelviileg kommunikál.

Értsük meg jobban. Nem találomra jelöltem meg én a tulajdon helyett az *öröklést* és a natív adottságok természetes egyenlőtlensége helyett a *szövetkezést* az emberi társadalom két megkülönböztető specifikumának. Hanem mert csakugyan összetartoznak. Hiszen éppen a szövetkezéssel kivívott dominancia az, ami örökíthető, amivel az egyed előnyösen befolyásolhatja utódainak sorsát, génállományának fennmaradását. (Már csak ezért sem érvényesülhet kommunikatív közegben természetes szelekció.) A szövetkezéssel szerzett hatalmi, s az ezzel összefüggő vagy össze sem függő gazdasági pozíció (a vagyon), azáltal, hogy kommunikatív úton örökíthető, nemcsak személyes, hanem *genetikus, biológiai* érdeke az egyedeknek.* Ezért hajlandók az egyedek akár gyilkolni is érte.

És mindez a nyelvvel függ össze. Azzal, hogy beszélni tudunk, és információt tudunk hagyományozni. Valamiképpen (szag- és hangjelzésekkel, viselkedéssel, gesztusokkal) kommunikálnak az állatok is. De az egyetlen valóban kommunikatív közeg éppen az emberi társadalom: kezdettől fogva differenciáltan, nyelviileg kommunikál. Semmi más, csakis a nyelvi kommunikáció szervezett egykor az emberhordákból klánokat, törzseket, államokat. Ez vezetett oda, hogy az emberi populációban az egyedek dominanciaharcát mindenféle érdekszövetségek: törzsek, osztályok, kasztok, politikai pártok, sőt államok, államszövetségek dominanciaharca váltotta fel. Az egyedek dominanciaharcából csak szociális hierarchia, a kollektív dominanciaharcból viszont *uralom* (intézményesített, örökíthető kiváltság és persze alávetettség) következik.** Láthatjuk: ami emberré teszi az embert, ugyanaz teszi társadalommá a társadalmat. Áldásunk, átkunk, a nyelv. A társadalom azért olyan gyalázatos, a történelem azért olyan képtelen horrorregény, amilyenek sok ezer éve ismerjük – mert emberi.

* A hatalmi vagy gazdasági dinasztiakepződés genetikus motivációjáról beszélek itt. A „családi” rangról, vagyonról.

** Az érdekszövetségek versengésének győztese van. Ennek intézményesült dominanciáját nevezzük mi uralomnak. El lehet érni azt, hogy másik érdekszövetség (vagy személy) kerüljön hatalomra, de azt, hogy ne legyen uralom, nem lehet elérni.

A homo sapiens világában, úgy látszik, minden visszájára fordul. A szociális kollaboráció tudatot, kultúrát generáló eszközből éppen a társadalmi egyenlőtlenség (a hatalom, az uralom) eszköze lett. Előbbi fordulatomat megismételve úgy is mondhatnám: a harmonikus szociális együttműködést ugyanaz ítéli kudarcra, ami egyáltalán lehetővé teszi. Az ember a nyelv folytán farkasa embertársának. (Csak sose rágalmazzuk a farkasokat!) Ahhoz, hogy visszataláljunk Rousseau természeti állapotába, ahol nincs semmiféle kiváltság, uralom, illetve elnyomatás, ahol mindnyájan „szabadok”, és ha egyenlők nem is, de legalább „esélyegyenlők” vagyunk, le kellene vetköznünk ember voltunkat. El kellene felejtünk beszélni, fel kellene adnunk ontikus adottságunkat, a nyelvet. Ameddig ez lehetetlen, addig hiába ábrándozunk mi tisztességesebb, igazságosabb társadalomról: mindig lesznek, akik szövetkeznek és örökölnék*; mindig valamilyen „kráciában” (uralomban) kell élnünk.

Ezért a társadalom „megjavításának” (pl. az esélyegyenlőség kivívásának) minden kísérlete: manipulatív ideológia, utópia. Ne tessék hinni ilyen-olyan ideológiák szerzőinek, terjesztőinek, kívánatos jövőképek kiagyalóinak, festegetőinek, ne tessék hinni! Afféle önjelölt vezérek ezek, akik táborot akarnak szervezni maguknak, több-kevesebb hatalomra, pozíciókra, kiváltságokra törnek, s épp a nyelv segítségével (mondhatni a nyelvünknel fogva) minket is be akarnak fogni a szekerükbe. Ne tessék hinni nekik! A világfolyamat törvényszerű; abban minden szükségképp olyan, amilyen; a társadalom is más lenne, ha más lehetne – ez bizonyos. De sok ezer éve ugyanolyan.** Egy autonóm egyedekből szerveződő organikus, funkcionális struktúra, amely egyúttal kommunikatív is, sosem lehet más. Sosem lehet más az a szociális szerveződés, amelyen belül szabályos (a bioszférára általánosan jellemző) életverseny folyik, miközben differenciáltan, nyelvileg kommunikál! A társadalom törvényei: az organikus szerveződések mindenkori törvényei – kommunikatív közegben. Semmilyen

* Tanulságos és leleplező, hogy a demokrácia elmélete szerint épp ez a két alapvető „emberi jog”. Sejtik-e a demokraták, hogy ezzel azt mondják: kiváltságosnak lenni, másokon uralkodni született emberi jog?

** Erre a tételre a XX. század története a legcsattanósabb bizonyíték.

módon nem lehet elérni azt, hogy egy természeti törvény ne érvényesüljön. Érvényesülésének módja attól függ persze, hogy milyen közegben, milyen struktúrán belül hat.* Kommunikatív szociális közegben a természeti törvények oly módon érvényesülnek, ahogy azt évezrek óta, naponta látjuk.

Összefoglalva:

1. A tudatot, kultúrát generáló *nyelv* minden ítéletünket, egész világképünket antropomorffá torzítja.

2. A nyelvi *kommunikáció* viszont a szociális szerveződések természetes és kötelező hierarchiáját torzítja társadalmi rétegződésé, politikai-gazdasági hatalommá, intézményes csoporturalommá.

Amiképpen az ember attól ember, a társadalom is attól társadalom, a történelem is attól történelem, hogy beszélni tudunk. Megrendítő, ahogyan régi korok emberei kétségbeestek világuk akkori állapotán, s emberségesebb jövőben bíztak. Mintha nem épp az „emberség” lett volna mindig a baj! Boldogabb jövőben bíztak; aztán az jött el, ami eljött – az jött el, ami van.

Magyarázza el nekem valaki: miért lehetne ezentúl másképp.

Az emberi társadalom kommunikatív jellegénél, alapstruktúrájánál, mondhatni ember voltunknál fogva olyan, amilyen – nem lehet segíteni rajta. Tudatos lényekhez méltóan szembe kell néznünk vele.

* Megjegyzendő, hogy ezeket a struktúrákat szintén természeti törvények hozták létre.